

4. Ручинська, Н. Технології дистанційного навчання в роботі викладача закладу післядипломної освіти / Н. Ручинська // Післядиплом. освіта в Україні. — 2012. — С. 67–69.
5. Олпорт, Г. Становление личности : Избранные труды / Гордон Олпорт. — М. : Смысл, 2002. — 462 с.
6. Педагогические апокрифы: Этюды о В. А. Сухомлинском / Сост. О. Сухомлинская. — К. : Акта, 2008. — 430 с.
7. Фрейджер, Р. Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. — 704 с.

References

1. Bekh, I. D. (2012). Osobystist u prostori duhovnoho rozvytku [Personality in the Sphere of Spiritual Development]. Kyiv: Akademydav [in Ukrainian].
2. Vyshnevskyyi, O. H. (Ed.). (2003). Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky [Theoretical Foundations of Modern Ukrainian Pedagogy]. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
3. Kremen, V. H. (2011). Filosofia liudynotsentryzmu v osvithomu prostori [Philosophy of Person-Oriented Educational Sphere]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
4. Ruchynska, N. (2012). Tekhnolohii dystantsiinoho navchannia v roboti vykladacha zakladu pislidyplomnoi pedosvity [Distance Education Technologies in the Work of]. Pislidyplomna osvita v Ukraini, 67–69 [in Ukrainian].
5. Allport, W. G. (1937). Personality: A Psychological Interpretation. New York: Holt, Rinehart, & Winston.
6. Sukhomlinskaia, O. V. (Ed.). (2008). Pedagogicheskie apokryfy: Etiudy o V. A. Sukhomlinskom [Pedagogical Apocrypha: Study about V. A. Sukhomlinskii]. Kyiv: Akta [in Ukrainian].
7. Freidzher, R., & Feidimen, D. (2008). Bolshaia kniga psihologii. Lichnost. Teorii, uprazhneniia, eksperimenty [The Great Book of Psychology. Personality. Theories, Exercises, Experiments]. St. Petersburg: Praim-EVROZNAK [in Russian].

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук проф. дійсн. член НАПН України О. В. Сухомлинська

УДК 37.013.42

Ж. В. Петрочко

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ВИХОВНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВИКЛИКАХ ЧАСУ

Представлено особливості сучасної соціально-педагогічної парадигми виховання, яка вибудовується на соціальній активності дітей, солідарності дорослих, їхній партнерській взаємодії й розвитку соціально-педагогічних технологій згідно із соціалізаційними викликами.

Зазначено, що вектори соціального виховання загалом і реалізація соціально-педагогічних технологій зокрема змінюються залежно від появи тих чи інших проблем у сфері охорони дитинства. Серед них гострою проблемою є торгівля людьми. Її розв'язання і стало метою спільної діяльності наукових співробітників Інституту проблем виховання НАПН України і Всеукраїнської благодійної організації «Український фонд «Благополуччя дітей»» у процесі реалізації проекту «Попередження* торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи і мобілізації громади».

*Калька з рос. *предупреждение*. Тут слід було вжити укр. *запобігання*. — *Ред.*

Представлено досвід і результати проектної діяльності, досягнуті за допомогою впровадження в школах України програми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція».

Ключові слова: соціально-педагогічна виховна технологія, соціальність, участь дітей, ініціативність, профілактика торгівлі людьми.

Постановка проблеми. Тепер особливо важливим є завдання спрямовувати виховний вплив на підготовку підростаючої особистості до протидії негативним викликам сучасності, спричинених руйнуванням попередніх каналів передачі соціального досвіду. У світі, що стрімко глобалізується, людина стає все більше самотньою, водночас зростає її відповідальність за власне життя, а наприклад, у середовищі дітей з'явилися ще донедавна невідомі негативні явища – «булінг» (заякування, зачіпання, приниження однією людиною) та «мобінг» (цькування, колективний психологічний терор, відторгнення, побиття іншими дітьми). Суспільство не довіряє різним соціальним інституціям.

Враховуючи зазначене, одним із першорядних завдань освітньої політики стало створення середовища, сприятливого для гармонійного розвитку дитини. Водночас соціальна сутність виховання полягає в тому, що дитина готується до життя в реальному, а не штучно створеному соціокультурному середовищі. Це диктує потребу розвитку в підростаючій особистості й так званих соціальних сил, і потенціалу, щоб самореалізуватися в непростих соціоумовах.

Мета статті – розкрити сутність соціально-педагогічних технологій виховної роботи та їхні можливості в розв'язанні соціально значущих проблем.

Виклад основного матеріалу. Виховання на сучасному етапі – це своєрідний соціально-педагогічний супровід особистості в соціумі з урахуванням її потреб, а також запитів суспільства, держави. З цього приводу І. А. Ліпський наголошує: соціальний характер виховання проникає в кожен виховну клітиночку, а кожна виховна ситуація як виховна одиниця все більше стає соціально-виховною (соціально-педагогічною) ситуацією [6, 58].

Соціальне виховання спрямовано на набуття людиною *соціальності*, яку у вузькому значенні визначають як належність до конкретної групи і функціонування в ній і яка передбачає вияв суб'єктності та індивідуальної творчості в спільній діяльності, тобто це інтерсуб'єктний феномен, якість особистості, в якій відображається здатність людини бути суб'єктом соціальних стосунків, реалізувати свою індивідуальність у реальних соціальних умовах.

Приміряючи характеристику «соціальне» до виховання, ми фіксуємо нерозривність спрямованих процесів становлення особистості й суспільних процесів у широкому розумінні. Основним критерієм здійснення соціального виховання є ступінь відповідності сформованих якостей особистості вимогам життя. Таке виховання має сприяти ефективній поведінці людини в суспільстві, готувати її до солідарності.

Дослідниця Т. О. Ромм зазначає, що індивідуальне й суспільне пов'язано між собою нелінійно, тож через це залежність людини від соціокультурного простору, в якому відбувається її життєдіяльність, ослаблена. Натомість спостерігаються зворотні тенденції: соціальні структури все більше залежать від стану духовного світу людини, все більше акцентується на суб'єктивності сприйняття об'єктивних суспільних процесів. Ідеться про мікросоціальний рівень, що відображає емоційно-

сміслові значення й рефлексивні акти, соціальну ідентичність людини, тобто мікросоціальність відображає специфіку вираження людиною своєї унікальності [7].

У контексті зазначеного набуття соціальності може бути як позитивним, так і конфліктним, оскільки потрібно досягти компромісу між суспільним та індивідуальним. До того ж суспільство постійно змінюється, а отже, змінюються і вимоги до людини, а відтак змінюється і мета виховання, яка стає множинною, рухливою, індивідуалізованою.

Соціальність підростаючої особистості як якість, в якій відображається здатність людини бути суб'єктом соціальних стосунків, реалізація власної індивідуальності в справжніх соціальних умовах, передбачає повноцінну участь дитини і ухвалення рішень щодо себе.

Завдання залучення дітей до участі — новаторське і за масштабами, і за змістом, і за способами реалізації. Потрібно визнати: наше суспільство ще не готове осмислити й виконувати завдання виховання дітей як захисників своїх інтересів і водночас воно актуалізує потребу долати психічний, нормативний, бюрократичний і дискримінаційний бар'єри в цій справі, оскільки через участь діти вчаться самовиражатися, підвищується їхня самооцінка, впевненість, з'являється ентузіазм до привнесення користі в розв'язання проблем однолітків чи громади, зростає прагнення проявляти соціальну ініціативність тощо [2, 300–302].

На жаль, комплексних досліджень з питань реалізації в дітей України права на участь у житті суспільства і ухвалення рішень ніхто не проводив, і це при тому, що навіть фрагментарні опитування учнівської молоді оголюють низку проблем самореалізації памолоді. Скажімо, результати дослідження «Виховний потенціал дитячих громадських об'єднань України», що його провела лабораторія дитячих об'єднань Інституту проблем виховання НАПН України (2008), показали: зі 142 опитаних підлітків: 13,7 % не можуть навіть у своєму громадському об'єднанні вільно висловитися; 28,8 % сказали, що їм важко відповісти на це запитання, і лише 40,1 % підлітків зазначили, що «батьки завжди або майже завжди враховують їхню думку» [3, 270, 285]. Щодо однокласників, друзів, учителів, то ці показники ще менші: відповідно, 22,2 %, 19 і 14,1 % [Там само, 270]. Про те, що їхніх поглядів «ніколи або майже ніколи» не враховують учителі, сказали 4,9 % опитаних [Там само].

Саме через таку недовіру до дитини, неврахування її позиції, думки й накопичуються проблеми виховання сучасних дітей. Серед наслідків — утрата дітьми групового духу й мотивації участі, а звідси — бідність досвіду успішної участі; нереалістичність очікувань дітей на власну діяльність; неусвідомлення потреби в допомозі дорослих лідерів; зосередження на дрібницях тощо.

Однак варто розуміти, що в центрі уваги має перебувати не вияв активності юного громадянина, а формування його готовності до участі. А це неможливо без упровадження міжсекторного й міжвідомчого галузевого наукового підходу, що передбачає координацію спільних зусиль між владою, державними структурами, громадськими організаціями, представниками підприємництва у справі створення майданчиків для соціальної практики памолоді. Тож партнерами педагогічних працівників у процесі організації соціальної практики юного покоління є центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей, відділи у справах сім'ї та молоді, молодіжні виконкоми міських рад, лікувально-профілактичні установи, неурядові організації, засоби масової інформації.

Ураховуючи зазначене, нині *соціально-педагогічна парадигма виховання* вибудовується на соціальній активності дітей, солідарності дорослих, їхній партнерській взаємодії й розвитку соціально-педагогічних технологій згідно із соціалізаційними викликами.

Завдання і потреба сучасного суспільства полягає в ефективній організації соціально-педагогічних процесів для їх оптимізації. Як правило, оптимальність такого управління залежить від упровадження технологічного алгоритму як невідмінної умови успішності соціально-педагогічної практики.

Питання соціально-педагогічних технологій широко висвітлено в працях вітчизняних (Л. М. Аргюшкін, Р. Х. Вайнола, Н. В. Заверико, І. Д. Зверева, А. Й. Капська) і зарубіжних (М. А. Галагузова, Л. В. Мардахаєв, Г. М. Штинова, Є. І. Холостова, Л. Є. Нікітіна та ін.) учених. Сутність соціально-педагогічної технології полягає в операціоналізації взаємодії фахівця і клієнта, яка дає змогу отримати раціональний результат у конкретній ситуації. «Основними завданнями розвитку соціально-педагогічних технологій сьогодення, — зазначає Р. Х. Вайнола, — є розроблення шляхів результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціального результату» [1, 163–164].

Успішність упровадження соціально-педагогічних технологій залежить від того, чи дорослі бачать дитину цілісно: у взаємодії в конкретній ситуації з найближчим оточенням у сім'ї, з педагогами, однолітками та ін. Важливо відзначити, що в процесі соціальної взаємодії фахівців соціальної сфери виробляється спільність у розумінні потреб дитини і солідарність у діях задля найліпшого врахування її (дитини) інтересів.

Тож, коли йдеться про соціально-педагогічні технології, то мають на увазі: педагогізацію соціального середовища; формування основ педагогічного мислення в усіх суб'єктів соціуму, що беруть участь у роботі з дітьми; розвиток здатностей і вмінь приймати в соціальній практиці найефективніші (з позиції педагогічної доцільності) рішення. Останні мають відповідати конкретній ситуації особистості і передбачати використання суб'єктами соціуму інноваційних соціальних технологій.

Таким чином, головними *завданнями* соціально-педагогічних технологій виховної роботи з дітьми мають стати:

- формування соціально значущих якостей, цінностей та життєвих умінь, навчання безпечної поведінки;
- допомога в самостійності власної життєдіяльності та відповідальності за останню;
- формування умінь командної взаємодії;
- сприяння набуттю позитивного соціального досвіду;
- формування активної громадянської позиції.

Ознаками сучасних технологій у соціальній сфері є: динамічність, яка проявляється в постійній зміні змісту та форм роботи; неперервність, що визначається потребою постійної підтримки контакту з клієнтом; циклічність, тобто закономірне повторення етапів, операцій; дискретність, що проявляється у нерівномірному ступені впливу на клієнта різних видів діяльності.

Під час розроблення соціально-педагогічних технологій виховної роботи важливо не залишити поза увагою такі їхні *ознаки*, як:

- *гнучкість* (імовірність змін відповідно до загострення тієї чи іншої проблеми);

- *варіативність* (можливість змін змісту відповідно до потреб певної групи дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей мігрантів та ін.);
- *регіональність* (створення різних типів і видів локальних моделей дій, враховуючи регіональні особливості);
- *запобіжність* (спрямованість на профілактику негативних явищ тощо);
- *комплексність, або інтегрованість* (налагодження міжгалузевих і внутрішньогалузевих зв'язків, залучення різних фахівців соціальної сфери).

Напрями соціального виховання загалом і реалізації соціально-педагогічних технологій зокрема можуть змінюватися залежно від появи тих чи інших проблем у царині охорони дитинства. Одна з них — торгівля людьми, зокрема дітьми — особами з незрілими моральними позиціями та з сильним бажанням економічної незалежності.

Зазначене вимагає розроблення та впровадження відповідних інноваційних соціально-педагогічних технологій виховної роботи з дітьми та учнівською молоддю. Виконання такого завдання стало метою спільної діяльності науковців Інституту проблем виховання НАПН України і Всеукраїнської благодійної організації «Український фонд «Благополуччя дітей»» у проекті «Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад». Головним ініціатором проекту, відповідно до угоди про співробітництво з Міністерством освіти і науки України, виступило Представництво Міжнародної організації з міграції (далі — МОМ) в Україні за фінансової підтримки Швейцарської конфедерації. Проект має дві фази: I — 2009–2011 рр., II — березень 2012 р. — лютий 2015 р. Зокрема, лише протягом першої фази (розроблення та експериментальна апробація матеріалів) у ньому взяли участь 6262 учні 7–11-х класів 46 шкіл, 302 педагоги та працівники соціальної сфери з Донецької, Івано-Франківської, Львівської областей та АР Крим.

Змістовою основою представленої соціально-педагогічної технології є програма «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» (Далі — Програма) [5] і відповідний комплект методичних посібників для учнів 7–11-х класів (Програма й посібники згідно з протоколом № 3 від 6 вересня 2011 р. отримали схвалення МОН України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах).

Якість соціального виховання насамперед залежить від заданих ціннісних орієнтирів і від того, як їх буде інтерпретовано в конкретній соціально-педагогічній практиці. У зв'язку з цим в основу Програми покладено ідею, що передбачає зосередження уваги на формуванні в учнів:

- власної гідності як самоповаги й здатності добитися заслуженого визнання її чеснот, зусиль іншими; вміння вирізняти небезпеку й водночас не боятися труднощів;
- активно користуватися своїми правами;
- умінь не допускати маніпуляцій з боку інших — однолітків чи старших;
- умінь виважено діяти в ситуаціях, коли виникає загроза потрапити в тенета торгівців людьми;
- почуття небайдужості до гострих соціальних проблем міжнародного масштабу, наприклад, проблеми торгівлі людьми.

Програму для всіх класів (7–11-х) побудовано на принципах цілісності й поступового ускладнення викладення матеріалу. Вона складається з чотирьох од-

накових для всіх класів тематичних блоків: «Ставлення до себе», «Ставлення до інших», «Ставлення до діяльності», «Ставлення до навколишнього світу». Кожен блок об'єднує низку тем. Наприклад, для учнів 8-го класу це такі теми: «Розуміти себе» (блок «Ставлення до себе»); «Дружба, закоханість, кохання», «Спілкування у безпечному інтернеті», «Соціальні ролі (гендерний аспект)» і «Дитяча праця» (блок «Ставлення до інших»); «Розв'язання складних ситуацій (проблем)» і «Торгівля дітьми як небезпека життя» (блок «Ставлення до діяльності»); «Розмаїття та єдність світу» і «Міжнародна солідарність проти найгірших форм дитячої праці» (блок «Ставлення до навколишнього світу»). У кожному наступному класі учні у відповідному блоці повторюють засвоєний матеріал, але вже змістовно поглиблений і розширений.

Інноваційність Програми полягає в тому, що вона, з одного боку, є першою спробою представити систему профілактичної роботи з учнями через формування в них внутрішнього ціннісного осердя й таких життєвих умінь, як відповідальність за рішення, управління емоціями, стресами, вміння поводитися в конфліктних ситуаціях, а з іншого — пропагує не лише традиційні, а й новітні педагогічні засоби забезпечення виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, зокрема і настільні ігри та комікси (настільні ігри «Рожеві окуляри», «Галопом по Європах!» схвалено МОН України для використання в ЗНЗ).

Усвідомлюючи важливість упровадження принципу участі дітей, однією з головних функцій розробленої соціально-педагогічної технології стала *мобілізуюча* функція. Іншими словами, своєрідність представленої технології полягає також у новому підході до організації виховної роботи з учнями, зокрема через акцентування на розвитку соціальних ініціатив учнів, а також громади загалом під час спланованих заходів і поза ними [4]. Завдання технології — забезпечити післядію, мотивувати учнів до самостійної діяльності в заданому напрямку й підтримати їх у цьому, застосовуючи різні форми та інтерактивні методи: конкурси, акції, аукціони ідей, ярмарки проектів; надання міні-грантів за кошти донорів учнівським та педагогічним колективам для впровадження соціально значущої інновації в громаді села, селища, малого міста. Це сприяло: урізноманітненню форм і методів виховної роботи в соціальному просторі учнів; зростанню зацікавленості учнів і батьків у проведенні профілактичної діяльності; налагодженню міжвідомчої взаємодії на районному рівні, оскільки до заходів активно залучаються служби в справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центри зайнятості, бібліотеки, редакції міських газет, міліція тощо.

Отже, було досягнуто подвійного соціально-педагогічного ефекту: вдалося актуалізувати в кожній залученій громаді проблему торгівлі людьми, розкрити причини і наслідки цього страшного явища, розвинути соціальні ініціативи з протидії йому, а також сформувати в учнів психолого-педагогічні компетентності, що стануть у нагоді в складних життєвих обставинах.

Беручи до уваги сказане, програму «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» доцільно розглядати як орієнтир для побудови інших профілактичних програм виховної роботи.

Використання для впровадження соціально-педагогічної технології ресурсів громадського сектора, а саме Українського фонду «Благополуччя дітей», має неозціненне значення, бо дає змогу розширити спектр її реалізації. Зокрема на II фазі проекту розроблено: методичні рекомендації з його упровадження в школах-інтер-

натах, професійно-технічних навчальних закладах; інформаційно-методичні матеріали на допомогу педагогам для здійснення відповідної просвітницької роботи з батьками; методичні матеріали для інститутів підвищення педагогічної освіти для впровадження Програми в систему підвищення кваліфікації вчителів, соціальних педагогів та практичних психологів загальноосвітніх навчальних закладів. Також підготовлено й розтиражовано електронну версію Програми і методичних посібників.

Висновок. Соціально-педагогічна технологія — це оптимально підібраний комплекс соціальних і педагогічних засобів, методів, процедур, ресурсів і алгоритму їх застосування для ефективного розв'язання гострих соціальних проблем.

Слід забезпечувати соціально значущу спрямованість виховних технологій, в умовах фінансових дефіцитів доцільно передбачати їх ширшу реалізацію в рамках спільної проектної діяльності, оскільки залучення різних ресурсів дає змогу досягти вагомих, масштабних результатів і позитивного соціального ефекту.

1. *Вайнола, Р. Х.* Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : [моногр.] / Р. Х. Вайнола ; за ред. С. О. Сисоевої. — Запоріжжя : Хортиц. навч.-реабіліт. багатопрофільн. центр, 2008. — 460 с.

2. *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери* / за заг. ред. І. Д. Звереві. — К. ; Сімферополь : Універсум, 2012. — 536 с.

3. *Петрочко, Ж. В.* Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Ж. В. Петрочко. — Рівне : видавець О. Зень, 2010. — 368 с.

4. *Петрочко, Ж. В.* Підтримка соціальних ініціатив як умова впровадження технологій виховної роботи з учнями щодо протидії торгівлі людьми / Ж. В. Петрочко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. — Кіровоград : Імекс-ЛТД. — 2013. — Вип. 17, кн. 2. — 522 с. — С. 144–151.

5. *Програма для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція»: 7–10 класи* / Авт.-уклад.: Т. П. Авельцева, І. Д. Зверева, Ж. В. Петрочко ; за заг. ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко. — К. : ТОВ «Основа», 2011. — 88 с.

6. *Быков, А. К.* Воспитание: современные парадигмы : [моногр.] / А. К. Быков, И. А. Липский, Л. Е. Никитина, О. Г. Прохорова и др. ; [под общ. ред. З. А. Богишева и А. К. Быкова]. — М. : Моск. Север, 2006. — 160 с.

7. *Ромм, Т. А.* Воспитание: формирование социальности человека / Т. А. Ромм, З. И. Лавренева, Н. П. Аникеева, О. А. Лаврентьева, Н. Ю. Симушкина. — Новосибирск : Изд. НГПУ, 2012. — 254 с.

References

1. *Vainola, R. Kh.* (2008). Osobystisnyi rozvytok maibutnoho sotsialnoho pedahoha v protsesi profesiinoi pidhotovky [Personal Development of Future Social Workers during Professional Training]. Zaporizhzhia: Khorts. navch.-reabilit. bahatoprofil. tcentr [in Ukrainian].

2. *Zvereva, I. D.* (Eds.). (2012). Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialno sfery [Encyclopedia for Social Workers]. Kyiv, Simferopol: Universum [in Ukrainian].

3. *Petrochko, Zh. V.* Dytna v skladnykh zhyttievnykh obstavynakh: sotsialno-pedahohichne zabezpechennia prav : monohrafiya. (2010). (368 p.). Rivne [in Ukrainian].

4. *Petrochko, Zh. V.* (2013). Pidtrymka sotsialnykh initsiatyv yak ymova vprovadzhenia tekhnolohii vykhovnoi roboty z uchiamy shchodo protydii torhivli liudmy [Support of Social Initiatives as a Condition of Implementation of Educative Work with Students on Human Trafficking Resistance] // Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditey ta uchnivskoi molodi : zb. nauk. prats. Issue. 17, book. 2. (522 p.). P. 144–151. Kirovohrad : Imeks-LTD [in Ukrainian].

5. *Zvierieva, I. D., & Petrochko, Zh. V.* (Eds.). (2011). *Osobysta hidnist. Bezpeka zhyttia. Hromadianska pozytsiia: prohrama dlia vykhovnoi roboty z uchniamy z pytan protydii torhivli liudmy: 7–11 klasy* [Personal Dignity. Safety of Life. Civil Position: Program for Educative Work with Students on Human Trafficking Resistance: 7–11 Grades]. Kyiv: TOV «Osnova» [in Ukrainian].

6. *Bogishev, Z. A., & Bykov, A. K.* (Eds.). (2006). *Vospitanie: sovremennyye paradigmy* [Education: Modern Paradigm]. Moscow: Mosc. Sever [in Russian].

7. *Romm, T. A., Lavrenco, Z. I., Anikeeva, N. P., Lavrenteva, O. A., & Simushkina, N. Yu.* (2012). *Vospitanie: formirovanie sotsialnosti cheloveka* [Education: Formation of Person]. Novosibirsk: Izd. NGPU [in Russian].

Рекомендовано до друку.

Д-р психолог. наук проф. дійсн. член НАПН України І. Д. Бех